

เมื่อเริ่มพุทธศตวรรษที่ 25 การปกครองหัวเมืองทั้ง 7 หรือเมืองปัตตานีเดิม เป็นปัญหาหนึ่งที่ท้าทายความมั่นคงและบูรณาภาพแห่งดินแดนในตอนกลางสุดของไทย จากการศึกษาภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของดินแดนส่วนนี้ พิจารณาได้ว่า แท้ที่จริงแล้วปัจจัยเบื้องต้น (underlying cause) อันเป็นที่มาของปัญหาในการปกครองดินแดนส่วนนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นปัญหาที่เรื้อรังมาแต่อดีต คือ ฐานะอันไม่แน่ชัด ระหว่างการเป็นเมืองขึ้นหรือหัวเมืองชั้นนอกของดินแดนส่วนนี้ภายใต้การปกครองของไทย อันเป็นผลจากการที่รัฐบาลไทยไม่สนใจหรือมีนโยบายที่แน่นอนในการปกครองดินแดนนี้แต่ประการใดมาก่อนเลย

ดินแดนที่เป็นหัวเมืองทั้ง 7 นี้ เป็นดินแดนส่วนที่ไทยได้เข้ามาร่วมในราชอาณาจักรตั้งแต่สมัยแรกเริ่ม โดยการยอมเข้าอ่อนน้อมของอาณาจักรปัตตานีซึ่งมีกำลังน้อยกว่าในขณะนั้น และทั้งสองฝ่ายต่างก็ดำรงความสัมพันธ์ที่มีต่อกันในรูปแบบของเจ้าอธิราช-ประเทศราช (suzerain - vassal relationship) ซึ่งเป็นคตินิยมของประเทศในภูมิภาคนี้ในยุคนั้น โดยปัตตานียอมปฏิบัติตามพันธะของการเป็นเมืองขึ้น อันได้แก่ การส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินทองมาถวายพระมหากษัตริย์ไทย ส่งกำลังทัพและเสบียงอาหารมาช่วยไทยในยามสงคราม และยอมรับคำรับรองจากพระมหากษัตริย์ไทยในการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองของตน แขนอกเหนือจากพันธะดังกล่าวไทยไม่เคยเข้ายุ่งเกี่ยวในการปกครองภายในของปัตตานีเลย ความสัมพันธ์ในรูปแบบที่ปัตตานีมีอำนาจในการปกครองภายในของตนอย่างเต็มที่ดังกล่าว ได้ดำเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อรัฐบาลไทยได้เข้าควบคุมอำนาจทางการปกครองในดินแดนส่วนนี้มากขึ้นเป็นลำดับ ภายหลังจากการกบฏและความวุ่นวายในดินแดนนั้น

หลายครั้ง ดูเหมือนว่าพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ได้ทรงมีพระบรมราชโองบายที่จะจัดการปกครองดินแดนส่วนนี้แต่อย่างใด ผลของการขยายอำนาจไทยในดินแดนส่วนนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงปรากฏในรูปที่ไม่ได้เป็นการวางพื้นฐานอำนาจของไทยอย่างมีเป้าหมายจริงจัง มากไปกว่าการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าชั่วคราวเท่านั้น ฐานะของหัวเมืองเหล่านี้นับแต่นั้นมาจึงอยู่ในสภาพที่คลุมเครือ ในขณะที่รูปแบบภายนอกทำให้ดูเหมือนว่าดินแดนส่วนนี้อยู่ในฐานะเมืองชั้นของไทย เนื่องจากมีเจ้าเมืองและประชาชนส่วนใหญ่ที่มีเชื้อชาติศาสนาและประเพณีวัฒนธรรมต่างจากประชาชนในส่วนอื่นของไทย เจ้าเมืองมีสิทธิในการปกครองภายในดินแดนตนเองอย่างเต็มที่ มีการสืบตำแหน่งเจ้าผู้ครองตามสายตระกูล ตลอดจนมีการส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินทองให้แก่เมืองหลวงตามประเพณีทุก 3 ปี แต่เมื่อพิจารณาจากโครงสร้างทางการปกครองภายในเมืองเหล่านี้ และความสัมพันธ์ที่เมืองเหล่านี้มีกับสงขลาและกรุงเทพฯ อย่างละเอียดแล้ว ก็พบว่า ยกเว้นความแตกต่างทางเชื้อชาติศาสนา ภาษา และประเพณีวัฒนธรรมแล้ว แท้จริง เหตุผลอื่น ๆ ดังกล่าวข้างต้นหาได้เป็นหลักฐานที่หนักแน่นพอจะยืนยันได้ว่า ดินแดนส่วนนี้มีอธิปไตยภายใต้การปกครองตนเองดังที่เคยเป็นมาในสมัยก่อนหน้านั้นไม่ เพราะบางครั้งบางคราวพระมหากษัตริย์ไทยก็ใช้พระราชอำนาจแต่งตั้งถอดถอนเจ้าเมือง โดยไม่คำนึงถึงการสืบเชื้อสายตามตระกูล ยิ่งกว่านั้น การบังคับบัญชาบุคคลบางจำพวกในเมืองเหล่านี้ รวมทั้งการเก็บภาษีรายได้ ตลอดจนการพิจารณาคดีบางประเภท ต้องขึ้นกับสงขลา ส่วนการส่งเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินต้นไม้ทองแต่เพียงประการเดียว ก็ไม่อาจเป็นเงื่อนไขที่ชี้ว่า เมืองที่ส่งบรรณาการนั้นจำต้องอยู่ในฐานะเมืองชั้น เพราะหัวเมืองชั้นในของไทยบางเมือง เช่น นครศรีธรรมราชก็มีประเพณีปฏิบัติเช่นเดียวกัน ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองทั้ง 7 และรัฐบาลในประการหลังดังกล่าว เป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่ทางกรุงเทพฯ มีกับหัวเมืองโดยทั่วไปตามระบบการปกครองแบบ "กินเมือง" ซึ่งดำเนินอยู่ในขณะนั้น

รูปแบบความสัมพันธ์แบบเมืองขึ้นที่หัวเมืองทั้ง 7 ยังปฏิบัติอยู่ในขณะเดียวกับที่หัวเมืองเหล่านี้ยังต้องขึ้นกับเมืองสงขลาเสมือนเป็นเมืองขึ้นนอกของไทยเมืองหนึ่งเท่านั้น ก่อให้เกิดความไม่พอใจแก่เจ้าเมืองเหล่านี้อยู่ไม่น้อย เพราะเจ้าเมืองเหล่านี้รู้สึกว่าตนถูกกดขี่ยิ่งเสียกว่าการขึ้นโดยตรงต่อกรุงเทพฯ แต่สำหรับรัฐบาลไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่การสร้างอำนาจในดินแดนด้านเขมรอยู่ในความสนพระทัยของพระมหากษัตริย์ไทยในขณะนั้นยิ่งกว่าดินแดนในแหลมมลายู การยกให้สงขลาดูแลหัวเมืองเหล่านี้แทนที่กรุงเทพฯ จะควบคุมหัวเมืองเหล่านี้โดยตรง เป็นการคัดการะความยุ่งยากต่าง ๆ โดยเฉพาะเมื่อคำนึงถึงระยะทางที่ห่างไกลและระบบการคมนาคมที่ยังไม่ได้รับการพัฒนา

แต่ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การคุกคามจากภายนอกทำให้ปัญหาอันสืบเนื่องมาจากฐานะที่ไม่แน่นอนของหัวเมืองเหล่านี้ปรากฏชัดขึ้น เพราะอังกฤษซึ่งเป็นมหาอำนาจที่สำคัญได้ขยายอำนาจเข้าครอบครองรัฐในแหลมมลายูนับตั้งแต่ยะโฮร์ขึ้นมาจนประชิดติดพรมแดนไทยที่หัวเมืองเหล่านี้ ปัญหาขัดแย้งระหว่างไทยและอังกฤษด้วยเรื่องพรมแดนเปรัก-รามันที่ยึดเยื้อ (ระหว่าง พ.ศ. 2428 - 2436) ได้แสดงให้เห็นความปรารถนาของข้าราชการอังกฤษประจำแหลมมลายูที่มุ่งจะผนวกดินแดนส่วนนี้ไว้ใต้การปกครองของจักรวรรดิอังกฤษถ้ามีโอกาส ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นข้อบกพร่องและความสับสนยุ่งยากในระบบการปกครองหัวเมืองเหล่านี้ที่มีมาแต่เดิม นอกจากนี้ ความสนใจของนักธุรกิจอังกฤษในการลงทุนในกิจการเหมืองแร่ในดินแดนนี้ในระยะต่อมา ก็ก่อให้เกิดปัญหาข้อโต้แย้งในอำนาจของเจ้าเมืองเหล่านี้ในการอนุมัติให้สัมปทานหรือสิทธิใด ๆ ในดินแดนของตนแก่ชาวต่างชาติ ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่มีความจำเป็นในการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองทั่วประเทศเพื่อลดล้างระบบ "กินเมือง" โดยมีเป้าหมายเพื่อรวมการปกครองประเทศให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงภายใต้อำนาจของรัฐบาลจากส่วนกลาง เริ่มดำเนินการในส่วนอื่นของประเทศ ปัญหาทางการปกครองที่เรื้อรังมานานเฉพาะในดินแดนส่วนนี้

จึงสอดคล้องและสนับสนุนความจำเป็นดังกล่าวอย่างสมบูรณ์ยิ่งไปกว่านั้น ปัญหาข้อ
โต้แย้งในความเป็นเอกราชของดินแดนส่วนนี้ โดยข้าราชการอังกฤษประจำแหลม
มลายูบางคน เช่น เซอร์แฟรงค์ เสวทเทนนัม ย่อมเน้นความถูกต้องในการที่รัฐบาล
จำต้องปรับปรุงการปกครองดินแดนส่วนนี้เสียใหม่ เพื่อสร้างพื้นฐานการปกครองที่
แน่นอนและมั่นคงกว่าเดิม

ผลของการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองทั้ง 7 ระหว่าง พ.ศ. 2439 -
2449 เป็นความสำเร็จของรัฐบาลในการบรรลุถึงเป้าหมายระยะสั้น คือ การจัด
การปกครองดินแดนส่วนนี้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับส่วนอื่นของประเทศ โดยอาศัย
ระบบเทศาภิบาลโยงอำนาจทั้งหมดจากเจ้าเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง ในระยะแรก
ภายหลังการปฏิรูปครั้งนั้น ดูเหมือนว่าโดยเนื้อหาแล้ว การปกครองแบบใหม่จะไม่
บรรลุผลตามความมุ่งหมายของรัฐบาลนัก เพราะรัฐบาลยังไม่ไว้วางใจในการมอบ
อำนาจให้เจ้าเมืองเดิมดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง แม้ว่าจะอยู่ในขอบเขตตาม
ระเบียบของทางราชการ กรณีความขัดแย้งแคลงใจระหว่างรัฐบาลและพระยาสาวยบุรี
ไค้สะท้อนให้เห็นปัญหานี้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไปและเจ้าเมือง
คนเก่าสิ้นไป หรือต้องออกจากตำแหน่งเพราะอายุถึงแก่ม้วยม์ ปัญหาดังกล่าวก็ค่อย ๆ
หมดไป เพราะผู้ว่าราชการเมืองคนใหม่เป็นบุคคลที่รัฐบาลแต่งตั้งจากส่วนกลางตาม
ระเบียบ โดยอาศัยการเลือกสรรตามความสามารถ หาใช่บุคคลในตระกูลเจ้าเมือง
เก่าตามแบบแผนเดิมไม่ ดังนั้น แม้ว่าการจัดรูปการปกครองดินแดนส่วนนี้จะสำเร็จ
เป็นส่วนสุดท้ายของประเทศในกระบวนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองในครั้งนั้น แต่
รัฐบาลก็สามารถดลระบบโครงสร้างการปกครองแบบเดิมลงได้ ระบบการปกครองแบบ
เทศาภิบาล ทำให้รัฐบาลสามารถเข้าควบคุมการปกครองหัวเมืองส่วนนี้ในทุก ๆ ด้าน
ไม่ว่าจะเป็นด้านการเลือกสรรบุคคล การวางนโยบาย และการจัดการทางการ
ปกครอง ล้วนเป็นกระบวนการที่มาจากส่วนกลาง

ในสายตากายนอก กระบวนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองทั้ง 7 คูปราภู
 ว่าเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปด้วยความสงบเรียบร้อย ไม่ได้เกิดการต่อต้านที่ก่อตัว
 เป็นกบฏทำความยุ่งยากให้แก่รัฐบาลตั้ง เช่นกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน¹ หรือกบฏเงี้ยว
 เมืองแพร่² แต่ที่จริงแล้วจะเห็นว่าปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการปฏิรูปที่
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงคำรกรรธา
 นภาพ และผู้ร่วมดำเนินงานครั้งนั้นต้องเผชิญ มีไม่น้อยกว่าในการจัดการปฏิรูปดินแดน
 ส่วนอื่นในพระราชอาณาจักร มีหน้าซ้ำๆ จะสับสนและซับซ้อนยิ่งกว่า แต่เพราะพระปรีชา
 สามารถที่สุขุม รอบคอบ ทรงเห็นการณ์ไกล และนำพระทัยที่เปี่ยมด้วยพระมหากรุณา
 ซิคุณที่ทรงมีต่อพลนิกรโดยไม่จำกัดเชื้อชาติ ภาษา และศาสนา ของพระมหากษัตริย์
 ไทย เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่านั้น ปัญหาต่าง ๆ จึงได้รับการ
 แก้ไขให้ลุล่วงไปได้โดยสงบเรียบร้อย พระบรมราโชบายในการปฏิรูปการปกครอง
 ดินแดนส่วนนี้ ไม่ว่าจะเป็นโยบายในการถนอมน้ำใจพระยาเมืองในระยะเริ่มแรก
 การเอาใจราษฎรในขณะที่การดำเนินการปฏิรูปกำลังดำเนินไป การใช้มาตรการ
 เด็ดขาดกับพระยาเมืองในระยะหลัง ตลอดจนการทํานานบำรุงบ้านเมืองให้เจริญทัด
 เทียมดินแดนใกล้เคียง เป็นพระบรมราโชบายที่วางอยู่บนพื้นฐานของการคำนึงถึง
 ปัจจัยทางเวลา บุคคล และสถานที่ในประวัติศาสตร์ อันเป็นผลให้พระบรมราโชบาย
 ในการแก้ปัญหา แม้จะวิกฤตตั้ง เช่นการถอดพระยาธานี เป็นไปอย่างถูกต้องจังหวะที่สุด

¹ เฑช บุนนาค "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121", สังคมศาสตร์ปริทัศน์,
 ปีที่ 5, ฉบับที่ 1, มิถุนายน - สิงหาคม 2510, หน้า 70 - 86.

² เฑช บุนนาค "ขบถเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. 121", สังคมศาสตร์ปริทัศน์,
 ปีที่ 6, ฉบับที่ 2, กันยายน - พฤศจิกายน 2511, หน้า 67 - 80.

การปฏิรูปการปกครองโดยการลงระบบเดิมที่มีมานานร้อยปี ย่อมยากที่จะไม่ก่อให้เกิดผลสะท้อนในทางลบ การถอดพระยาตานีในครั้งนั้น ได้เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการต่อต้านรัฐบาลนำโดยพระยาเมืองผู้้นั้นในระยะเวลาดังกล่าว อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าความวุ่นวายใด ๆ ก็ไม่ได้เกิดขึ้นภายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หลังจากนั้นอีกรวม 20 ปี คือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ความยุ่งยากทางการปกครองจึงเริ่มตั้งเค้าขึ้นในดินแดนส่วนนี้ และได้เกิดขึ้นอีกเป็นครั้งเป็นคราวสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน การศึกษาการปกครองดินแดนส่วนนี้หลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่นอกเหนือจากมุ่งหมายโดยตรงของวิทยานิพนธ์นี้ แต่จากรายงานสรุปของเจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) หรือพระยาสุขุมนัยวินิตในรัชกาลที่ 5 ได้ชี้ให้เห็นว่า แม้การวางแผนกบฏใน พ.ศ. 2465 - 2466 นั้น จะเป็นงานโดยตรงของพระยาตานี (อับดุลกาเดร์) ¹ ผู้ถูกถอดในรัชสมัยก่อนหน้านั้น ซึ่งหวังอำนาจส่วนตัว แต่การที่ได้รับความกังวลสนับสนุนจากราชฎาเรือนร้อย ก็เนื่องมาจากแรงกดดันที่ไม่พอใจการปกครองของรัฐบาลในหมู่ราษฎรนั่นเอง ความไม่พอใจต่าง ๆ เกิดจากการปกครองที่เร่งรัดในด้านการเก็บภาษีอากร และการจัดการการศึกษาโดยไม่คำนึงถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของดินแดนนี้ที่แตกต่างจากส่วนอื่นของประเทศ จะขอกรายงานของเจ้าพระยาอมราชซึ่งได้กล่าวเปรียบเทียบการจัดการปกครองมณฑลปัตตานีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการปกครองหัวเมืองทั้ง 7 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้อย่างน่าฟัง มาเพื่อการพิจารณาดังต่อไปนี้

¹ พระยาตานี (อับดุลกาเดร์) ได้รับพระราชทานอภัยโทษ และได้รับพระบรมราชานุญาตให้กลับปัตตานีได้ในปี พ.ศ. 2447 ซึ่งเป็นเวลาสองปีภายหลังจากที่ถูกควบคุมตัวอยู่ที่พิษณุโลก

วิธีดำเนินการราชการในมณฑลนี้ เป็นการพลั้งพลาดอยู่หลายอย่าง ทั้งเป็นการรุกรานเร็วเกินไปนัก ถ้าจะเปรียบเทียบกับหลักราชการในการจัดหัวเมืองที่เป็นบริเวณและต่อมาประกาศเป็นมณฑลอย่างชั้นในเมื่อ 125 นั้น วิธีการยอมเปลี่ยนแปลงเป็นอันมาก แลเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว... เมื่อได้จัดตั้งเป็นมณฑลอย่างชั้นในขึ้น ทั้งประกอบด้วยการเปลี่ยนแปลงแยกย้ายอำนาจหน้าที่ตามสมัยการ ต่างก็ละลืมิเสีย ไม่ใครจะระมัดระวังเป็นเมืองแขก กิจการอย่างใดที่ทำได้ในมณฑลชั้นใน ตลอดจนการเก็บภาษีอากรก็เห็นเป็นไม่สำคัญ ทางหน้าที่ก็กวัดข้นเร่งรัดเอาแต่ใจ... การวางระเบียบราชการเพิ่มภาษีอากร การเร่งเร้าต่าง ๆ เป็นข้อที่เกี่ยวข้องแก่ประชาชนถูกรบกวนอยู่เสมอ จึงทำให้ความนิยมนับถือในเจ้านาที่เสื่อมลง เมื่อมีใครมาทนนหรือมีเหตุกระทบกระเทือนเข้าเล็กน้อยก็เลยหันเหไปไต่จาย ยิ่งเป็นบุคคลที่มีชาติศาสนาเดียวกันแล้ว ก็ยิ่งเป็นการงายยิ่งขึ้น... ในเรื่องศาสนาแต่เดิมมา กวดขันมาก จะต้องใช้ความระวังไม่รบกวนที่เดียว เพราะชนจำพวกนี้เป็นผู้เคร่งครัดนัก สาเหตุอันใดที่จะเกิดขึ้นเนื่องจากทางศาสนาแล้ว อาจเป็นเหตุร้ายแรงจนถึงที่สุด... แต่มาในภายหลังการราชการขาดความเลื่อมใสพิเศษ ไม่คอยเอาใจใส่ในลัทธิธรรมนิยมยิ่งกว่านั้นดู เหมือนบางทีจะเป็นที่เข้าใจกันว่า เป็นการจำเป็นที่จะต้องไปกล่าวถึงถึงรังหรือพยายามเหยียดแขกเป็นคนไทยอย่างแรงด้วย ซึ่งเป็นการเข้าใจผิด และทำให้เกิดสมประสงค์หาได้ไม่ การที่จะทำให้แขกซึ่งเป็นชาติที่มีความเคร่งครัดต่อลัทธิศาสนามีจำนวนไม่น้อยกว่า 300,000 คน ให้กลับมาเป็นไทยนั้น ไม่ใช่เป็นของง่าย แลถ้าเดินเลอไม่มีความรอบคอบพอที่จะฉิมทราบเหตุผลเทียบเคียงการเป็นอยู่ในชาวมะลายูของอังกฤษที่ใกล้เคียงมาประกอบ

พิจารณาด้วยแล้ว อาจจะทำให้ประชาชนพลเมือง
เอนเอียงไปไคมาก... 1

คำวิจารณ์ดังกล่าวข้างต้นของเจ้าพระยาอมราช ผู้ซึ่งมีส่วนร่วมในการวาง
พื้นฐานการปกครองดินแดนส่วนนี้มาตั้งแต่แรกเริ่ม ได้คลุกคลีกับปัญหาในท้องถิ่นนั้น
อย่างลึกซึ้ง เห็นอวราชการคนใดในราชอาณาจักรก็ว่าไค ไคเน้นให้เห็นความสำคัญ
ของนโยบายในการปกครองดินแดนที่มีลักษณะแตกต่างทางเชื้อชาติ ศาสนา และ
วัฒนธรรม ดังเช่นดินแดนหัวเมืองทั้ง 7 นี้ ว่าควรเป็นนโยบายที่วางขึ้นโดยคำนึงถึง
ปัจจัยที่กำหนดประวัติศาสตร์ อันไคแก่ บุคคล เวลา และสถานที่ รายงานและคำ
วิจารณ์นี้มีความควรแก่การพิจารณาของผู้บริหารประเทศในสมัยต่อ ๆ มาเป็นอย่างยิ่ง
เพราะไคช่วยอธิบายให้เห็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้เป้าหมายระยะยาวที่รัฐบาลใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไคตรงวางไว้ คือ การที่จะสร้าง
ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางจิตใจระหว่างราษฎรในส่วนนี้กับส่วนอื่นของประเทศ
จะไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ระยะเวลาเพียง 4 ปี นับตั้งแต่การจัดตั้งมณฑล
ปัตตานีจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สิ้นเกินกว่าที่จะสร้าง
ความผูกพันทางจิตใจของราษฎรในดินแดนนี้ที่มีต่อรัฐบาล ซึ่งเป็นเป้าหมายที่ตองใช้
เวลาเพื่อสร้างความเลื่อมใสศรัทธา หิงให้เป็นการกระทำที่ของรัฐบาลในสมัยต่อ ๆ
มาที่จะดำเนินงานสืบเนื่องเพื่อบรรลุเป้าหมายนั้น การดำเนินงานของรัฐบาลในสมัยต่อจากนั้น
อันมีผลดังนี้

¹ กจช., เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย (ร. 6 ม.) 22/15,
"รายงานการตรวจราชการหัวเมืองภาคไคว่าควยเฉพาะเหตุการณมณฑลปัตตานี",
เจ้าพระยาอมราชกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ที่ 2/1462
20 มิถุนายน พ.ศ. 2446 และ ม.22/12, สำเนาคำพิพากษา 306 - 307,
17 มิถุนายน พ.ศ. 2467.

เพียงสิบกว่าปีก็ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่เพียงแต่จะทำให้เป้าหมายนั้นคู่ห่างไกลออกไป
ทุกขณะ แต่กลับเพิ่มปัญหาใหม่ซึ่งบั่นทอนความมั่นคงในพื้นฐานทางการปกครอง ที่
รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวางไว้ ให้ลดน้อย
ถอยลงเป็นลำดับอีกด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย